

**КЪМ ЕТИМОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРИЛАГАТЕЛНО
ИМЕ *КРÈХЪК* ‘КОЙТО НЕ МОЖЕ ДА СЕ ОГЪВА,
А СЕ ТРОШИ’, ДИАЛ. ‘(ЗА СМЯХ) ЗВЪНЛИВ’¹**

Симеон Стефанов

Институт за български език, Българска академия на науките

**ON THE ETYMOLOGY OF THE BULGARIAN ADJECTIVE
FRAGILE“WHICH DOES NOT BEND, BUT CRUMBLES”,
DIALECTAL.“(ABOUT LAUGH) RINGING”**

Simeon Stefanov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

On the basis of registered formal variability and phonetic uncertainty in the root, of restored archaic, presumably pre-Indo-European, reduplication and diffusion in meaning, the author makes the assumption of ancient sound-symbolic origin of the adjective *fragile* “which does not bend, but crumbles” (dialectal.) “(about laugh) ringing” and other related units that belong to various Proto-Slavic etymological nests.

Key words: etymology, sound-symbolic, *fragile*

1. Предмет, цели, задачи и методи на изследване

Българското прилагателно име *крèхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ е интересно по своя произход, понеже може да се свърже формално и семантично с редица други лексеми в езика, връзката с някои от които обаче не е така очевидна днес. При извеждането на неговата етимология в традиционните етимологични справочници обикновено не се достига по-далеч от възстановяването на праславянската изходна форма и посочването на нейната връзка с други думи в езика (и други праславянски етимологични гнезда).

¹ Настоящата публикация е по проекта „Български етимологичен речник“. Авторът изказва благодарности за финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

Във всички съвременни славянски езици разглежданото име е суфиксално словообразуване, което обаче може да се изведе от проста (според мене вероятно древна ономатопеична) основа (корен) със схема $K(m) + S + K(m) > K(mp) > K(msp)^2$, която вероятно още от ранните етапи на своя езиков развой подлежи на различни формално-семантични вариации, а днес често може също да се пази в езика и да се употребява със същото значение, както производната от нея лексема. В настоящото изследване ще се опитаме да предложим един малко по-различен от традиционния в етимологичните проучвания поглед и подход при установяването на произхода на приведената дума и свързаните с нея по-близки и по-далечни единици.

2. Методологични аспекти на етимологизацията на звукосимволичната лексика

2.1. Основни особености на звукосимволичната лексика

Сред българските лингвисти пръв от звукосимволичната лексика с оглед на нейното образуване е привлечен Моско Москов (Москов 1964; 1969). След него основно Живка Колева-Златева (срв. Колева-Златева 1998; 2003 – 2004; 2004; 2005; 2008а; 2008б; 2009; 2011а; 2011б; 2020 и др.) се посвещава на формулирането и систематизирането на теоретичните постановки и изследователските похвати и процедури, на които трябва да се основава етимологизацията на лексиката със звукосимволичен произход. Тя успешно показва, че тази лексика съвсем не е чужда на славянските езици, както се смята до последните десетилетия на ХХ в., и дори за много от съвременните славянски лексеми със значения, лишени от образност и експресивност, хипотезите за звукосимволичен произход са единствено възможни.

Въз основа на огромен корпус от съвременни примери от различни езици е установено, че в основата на номинацията на звукосимволичните думи могат да стоят **признаци на обектите, възприемани с коя да е сензорна модалност на човека без слуховата, в който случай става въпрос за звукоподражание**. Това могат да бъдат признаци, възприемани чрез *зрението, обонянието, вкуса, осезанието, органичните усещания* (Воронин 1982: 88; Колева-Златева 2011б: 73). Връзката между звуковата форма на звукосимволичната дума и нейното незвуково значение се основава на *синестезията*

² $K(m)$ – няма, беззвучна, преградна съгласна напр. k ; S – сонорна съгласна, напр. r ; $K(mp)$ – беззвучна, палатална, преградна съгласна; $K(msp)$ – беззвучна, проходна съгласна (или раннопраславянско експресивно x).

(буквално съусещания и съвъзприятя) и *синестемията* (буквално съусещания и съемоции) като психо-физиологическа основа на звуко-символизма (Воронин 1982: 85 – 86; Колева-Златева 2011б: 73 – 75). Звукосимволичната, както и звукоизобразителната лексика като цяло, към която тя принадлежи заедно със звукоподражателната лексика, се характеризира с *емотивност и експресивност, образност, конкретност* (отсъствие на хипоними) (Воронин 1982: 82; Колева-Златева 2011б: 73), *семантична дифузност* (Колева-Златева 2004: 25; 2011б: 73), *използване основно в устните регистри на езика* (Колева-Златева 2011: 73), *споделяне на обща паралингвистична категория с жестове, изпълняване на драматична функция*, за която е характерно *въвличането*³ на говорещия и слушащия в обозначаващото събитие, *креативност на индивида*, който може свободно да видоизменя съществуващите звукоизобразителни думи и да създава нови такива (Колева-Златева 2011б: 73 – 74), *морфологична хипернормалност, образуване чрез редупликация* (Воронин 1982: 89; Колева-Златева 2011б: 74), *фонетична аномалност, проявявана чрез нетипична фонемна дистрибуция, използване на специфични фонемни (заимствани и/или експресивни)* (Колева-Златева 2011б: 74), *относително формално еднообразие, фонетична хипервариативност* (Воронин 1982: 89; Колева-Златева 2011б: 84).

В своята еволюция много звукосимволични думи са способни да замаскират своя произход и да се смесят с обикновените думи, придобивайки техните функционални, формални, структурни и семантични свойства. Това е свързано с естествения стремеж на единиците на езика да се освободят от изначалната си мотивираност и да се превърнат в обикновени, конвенционални, деетимологизирани обозначения. Така в процеса на езикова еволюция звукосимволичната дума може да изгуби своята драматична функция и контекстна обусловеност и да проникне в писмените регистри на езика. Тя може да загуби също първоначалната си семантична дифузност и да придобие напълно структурирано лексикално значение. Звукосимволичните думи могат да се адаптират към граматичната сис-

³ Терминът е от социолингвистиката, където под „въвличане“ (involvement) се разбира всяко усилие на комуниканта – *речево, жестикулационно или когнитивно* – да вземе участие в комуникативния акт. Чрез звукоизобразителните думи, които са най-близки заместители на невербалния физически акт, говорещият и слушащият се оказват въвлечени в описваното звукоизобразително събитие, което чрез звукоизобразителните думи става по-лесно достъпно за техния перцептивен и когнитивен апарат (Колева-Златева 2011б: 74 бел. 5).

тема на езика, като придобият специални афикси, отнасящи ги към определени граматични класове, и така да загубят първоначалната си морфологична аномалност. Необичайните фонемни или дистрибуцията на фонемни в даден по-късен период от развитието на езика могат да станат напълно обичайни. Но знанието за това, че в определен етап от развитието на езика определени фонемни са били нови, характеризирали са се със специфични позиции, може да бъде използвано за разпознаване на думите със звуко-символичен произход. Например за късния праиндоевропейски нова фонема е била **s*, която се появява на мястото на палатално **k'* в една част от индоевропейските езици, наричани сатем, които се противопоставят по тази своя особеност на останалите индоевропейски кентум – езици, в които тази промяна не протича. За ранния праславянски пък нова фонема е била **x*, която се появява на мястото на **s* в позиция след **i*, **u*, **k*, **r* пред вокал. Употребата на тази фонема в други позиции, например анлаутна, може да свидетелства за заемане от друг език или за звукоизобразителност (Колева-Златева 2011б).

Нововъзникналите в различните етапи от развоя на езика фонемни често се използват нерегулярно за изразяване на емотивни значения, за придаване на експресивност на изказа (особено докато тяхната нерегулярност все още се усеща от носителите на езика). **Използват се за формални изменения с незакономерен, експресивен характер в състава на думата. От всички признаци на звуко-символичните думи от диахронна гледна точка най-устойчива, най-често употребима и следователно и най-надеждна за тяхното разпознаване се оказва редупликацията.** Като структурен признак тя най-трудно се подлага на маскировка (Колева-Златева 2011б: 77 – 78). Един от най-ясно разпознаваемите признаци за древния къснопраиндоевропейски/раннопраславянски звуко-символичен произход на дадена лексикална единица е експресивната дисимиляция на редулициран елемент $*k - *k > *k - *k'$, последвана от регулярна промяна $*k - *k' > *k - *s$, а скоро след това и $*k - *s > *k - *x$. Подобен преход според мене се открива и в представената в настоящото изследване основа/корен, в който древната експресивна дисимиляция е трудно разпознаваема, понеже е замаскирана чрез поредица от по-късни регулярни фонетични промени.

2.2. Трактовка на понятието диахронно тъждество относно звукоимволичните морфемии

При арбитрарните думи две морфемии са диахронно тъждествени, ако са резултат от различна (за различните езици) еволюция на една и съща морфема, употребявана по-рано, или представляват различни етапи от нейното развитие (в рамките на един и същ език). Диахронното тъждество тук се доказва чрез прилагането на сравнително-историческия метод с цялата съвкупност от формулираните езикови закони (относно езиковата форма) и фактите на семантичната типология (относно значението). За корените на звукоимволичните думи, за които е доказан *специфичен невролингвистичен статус, първоначална формална и семантична дифузност, емотивност и експресивност*, водещи към *формална и семантична вариативност*, заедно с установената *креативност на индивида*, който може свободно да *видоизменя формата на звукоизобразителната дума за изразяване на допълнителна експресивност и емотивност*, а също и *съпротива на формалните промени*, поради иконичността на звуковата форма, се налага прилагането на различни методи и подходи на изследване. **Основно правило на развитието на звукоизобразителната лексема е именно нейната нерегулярност, различаването от обикновените думи, контаминацията с други звукоизобразителни единици поради формална и семантична близост.** Тази нерегулярност има своите *предпоставки, които са от невролингвистично, прагматическо и семиотично естество*. Всички нарушения на нормите на формалната и семантичната еволюция от страна на звукоизобразителната лексема се осъществяват във време, когато нейната иконичност и емотивност са все още живи. Нарушавайки еволюционните норми още в зората на своето съществуване, наследниците на един и същ дифузен звукоизобразителен етимон губят регулярните съответствия помежду си, доказани от строги правила. **Затова диахронното тъждество на родствени звукоимволични морфемии трябва да се приема съвсем общо с допускане на известни отклонения и реконструкция не на фонемии, а на фонемотипове, описвани чрез артикулационни характеристики на фонемите**, например преградна устнена (*b/p*), преградна веларна (*g/k*), или само веларна (*k/g/x*), плавна сонорна (*r/l*), предна гласна (*i/e*) и т.н. От фонемотиповете трябва да могат да бъдат извеждани редуващите се фонемии на звуковата форма на наследниците на звукоимволичните етимонии (Колева-Златева 2011б: 86 – 88).

3. Към етимологията на българското прилагателно име *крѐхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’. Регистрирани български форми и значения:

3.1. Значение

‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпростряно, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’

крѐх, крѐф, крѐхт, крѐхк, крѐох, крѐок, крѐк, крѐхък ‘крехък’; *крѐфко, крѐхто* ‘крехко’; *крехка* върба ‘раст. *Salix fragilis*’;

крѐхкав диал. ‘крехък’; *крѐхнат* ‘крехък, нежен’; *крехтенливо* ‘крехко (за месо)’; *крѐфтиняф* ‘който е от крехко месо’; *крехкина* *крехчина*, *кресчина*, *крѐфтина*, *крѐфтина* ‘крехко месо’; *крѐфтинѐ* ‘свинско месо без сланина’.

крѐхкост ‘крехкост’ (Георгиев, ред. БЕР 1986: 3).

Срв. още: *крѐхар* диал. ‘влечуго слепок, *Anguis fragilis*’; *крѐхокъ* ‘силен смях’; *крѐхам се, крѐхна се* ‘смея се високо’; *крехотя се* диал. ‘смея се силно’; *накрехотя се* диал. ‘смея се силно дълго време’; *покрехотя се* диал. ‘смея се силно кратко време’; *накрѐхвам се, накрѐхна се, накрѐхувам се* диал. ‘кашлям за подигравка, за смях’, *накрѐвава съ, накрѐванува съ* ‘(той) кашля малко, от време на време’; *крѐхукам* диал. ‘кашлям сухо, дрезгаво’, *крѐукам* ‘кашлям прекъснато и слабо, (старчески)’, *покрѐхукам* диал. ‘покашлям с(ъс) суха кашлица’; *каршйлка* ‘градинско цвете с бели цветчета, подобно на маргаритката’; *крушина* ‘(раст.) зърнастец *Rhamnus frangula*’; *крехотанье* ‘кикотене’; *кракоти* ‘(за кокошка) кудкудяка’, *накракоти се* диал. ‘накиска се’ (Георгиев, ред. БЕР 1979: 712); *крѐшишапка* ‘див мак’; *крѐхнат* ‘(за смях) игрив, крѐшен’; *крѐшен* ‘който се огъва, крѐши; (за тяло, снага) гъвкав, строен, подвижен; (за хоро, игра) който се извива, лъкатуши; ясен, звучен (за глас, говор, смях)’, *крѐшина седянка* ‘седянка с крѐшни песни’.

3.2. Значение

‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’
крѐхвам ‘(за шапка или забрадка) накривявам’; *крѐхне* в диал. израз *Вратата крехне* ‘вратата е полуотворена’; *крѐхнат* диал. ‘накривен’;

накрѐхвам ‘(за шапка или забрадка) накривявам на една страна’; *накрѐйнала* ‘(за шапка) накривена’; *открѐхвам* ‘открехвам малко, полуоткрехвам’ (Георгиев, ред. БЕР 1986: 3); *крѐхвам, крѐхна* ‘изкривя-

вам шапка на една страна', *накръхвам*, *накръхна* 'изкривявам шапка на една страна', *кръфновам се* 'забраждам се, като прехвърлям краищата на забрадката си назад, без да ги завързвам'; *кършище* 'място във високостеблени вековни гори, предимно букови, на което буките са окършени и е освободено свободно пространство'; *кършиклони* 'везба по пола на сукман'; *кършиврат* 'човек, който по цял ден се занимава с празни работи'; *кършитоп* 'детска игра';

кърша 'чупя, късам, насичам клони от дърво, храст, цветя и др.; вия, извивам, въртя снага при ходене, глас при пеене'; *кършам* 'убивам (таен майсторски говор)'; *кършам се* 'хващам облог'; *накършам се* 'накършвам дървета, съчки; възгордявам се'; *разкършва ме*, *разкърши ме* 'тресе ме'; *крушà* ряд. 'разбивам на части', стб. *кρούшати*, *кρούшж*, *кρούшиши*, *кρούшение*, *съкρούшити*, *съкρούшж*, *съкρούшиши* 'разбивам; прен. разсипвам'.

3.3. Значение

'част от нещо, парче от нещо'

кръфновам 'отделям се, откъсвам се от другите незабелязано'; *кършен* 'резен хляб'; *кърфан* 'голямо парче хляб'; *крушение* книж. 'гибел, окончателна загуба'; *крушец* 'буца каменна сол'; *крох* 'бучка захар или сол'.

Както може да се установи от приведеня материал, в повечето от регистрираните варианти се наблюдава фонетична и формално-семантична вариативност, която води до нарушаване на фонетичните закони. Във всички приведени примери (съ)гласният в корена се откроява със своята неустановеност, като в някои форми му се възлагат и сричкотворни функции и така той се реализира и като *-ър-/ръ-, и като -ре-/ръо-. В този негов вариант обаче не може и дума да става за праславянско сричкотворно *r* (*-ър-/*-ръ-) или за продължител на група (**tort*)/**tert*, нито дори за рефлекс на ятов вокал, а развитието -ре->ръо- показва, че в българските говори той подлежи и на понататъшни промени. Вариативността и в краесловния консонант, който се подлага на различни диалектни промени *x*>*ф*, *x*>*й*, а се реализира и като групи, в които също се наблюдава диалектна вариативност *хк*>*хч*>*сч*; *хт*>*фт*, показва формална неустановеност и насочва по-скоро към древен (къснопраиндоевропейски/раннопраславянски) звуко-символичен произход.

Наблюдава се и допълнително развитие в значението на основата на метафората и метонимията. Причината за това са формалната вариативност и семантичната неустановеност на древния изходен корен.

4. Разпространение в други езици

Разглежданото прилагателно име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ има широко разпространение. Среща се във всички славянски езици, а форми с различна степен в корена се откриват в славянските, балтийските и в други индоевропейски езици. За някои от тях може да се предполага, че са със звукоподражателен произход. Регистрирани са следните форми и значения:

4.1. Значение

‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпростряно, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’

срхр. *krhak*, укр. *крихкій*, пол. диал. *krechy*, *krachy*, *chrachty*, *crachky*, стпол. *krzechki*, чеш. *křehky*, доллуж. *kšě(k)ki* ‘крехък’; беларус. *крѣвкосц*, пол. *krechkość* ‘чупливост’; рус. *крѣхметь*, *крѣхчѹ* ‘охкам, пъшкам’; срхр. *krhati*, *krham*, чеш. диал. *krchat*, *krhat*, *krhucat*, *krhynat* ‘кашлям’; срхр. *krakotati*, *krakočem* ‘(за кокошка) крякам’; лат. *gracies*, *graciei* ‘изящество, красота, финост’, *gracillis* ‘тънък, нежен, строен, изящен, фин’, *Anguis fragilis* ‘влечуго слепок, крехар’; итал. *fragile* ‘чуплив, трошлив’, исп., португ., рум. *fragil* ‘чуплив, трошлив’;

лит. *trapus*, *trapi* ‘чуплив, трошлив’; англ. *fragile* ‘чуплив, трошлив’, нем. *fragil* ‘чуплив, трошлив’ и др; срхр. *kršan* ‘строен, висок, скалист, каменист; крехък, чуплив’; словен. *kršen* (нареч. *kršno*) ‘отличен, великолепен, честен’ (срв. срхр. *fino* прил./нареч. ‘отличен, великолепен, честен’); срхр. *крушина*, рус. *крушина*, укр. *крушина*, чеш. *krušina* словаш. *krušina* ‘раст. *Frangula alnus*’, пол. *kruszina* ‘зърнастец, меко дърво’, помор. *krušonka* ‘зърнастец’; нем. същ. им. *Kracker* ‘грохнало старче; нещо старо, нещо вехто’, нем. *Kracke* ж.р. *Krack* ср.р. ‘дръглив кон; кранта; непослушно дете; съборетина’.

4.2. Значение

‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’

срхр. *kršiti*, *kršim*, словен. *kršiti*, *kršim*, рус. *крошить*, *крошу*, укр. *кришити*, *кришу*, беларус. *крошиц*, *кришу*, пол. *krzoszić* ‘чупя, късам;

извивам, пречупвам’; англ. *break* ‘чупя, разбивам’, *broken* ‘счупен, разбит’; лат. *rumpus*, итал. *rotto*, исп. *roto* ‘счупен, разбит’ и др.

срхр. *крушуми*, *крушум* ‘дробя, роня’, словен. *krušiti*, *krušim* ‘откъсвам парчета от твърд предмет, дробя’, рус. *крушумь* ‘разбивам, унищожавам’, укр. *крушуми* ‘чупя’, чеш. *krušiti* ‘дробя, мачкам’, словаш. остар. *krušit* ‘разбивам’, пол. *kruszić* ‘дробя’, горлуж. *krušić* ‘разбивам, раздробявам’, словин. *krašec* ‘дробя, роня’; лит. *kraušiti* ‘чупя, ломя’, латв. *kraušet*, *kraušit* ‘чупя, ломя’; стгр. *krouo* ‘чукам, тропам’; лат. *frango*, *fregi*, *fractus*, *frangere* ‘чупя, троша, разбивам’; нем *krachen* ‘чупя, троша’, срв. още и заетото чрез нем. *krach* ‘банкрут, крах, стопанска катастрофа и др.’ бълг. *крах* ‘поражение, пълен неуспех’ (срв. Георгиев, ред. БЕР 1979: 724), лит. *kirsti* ‘режа, късам, сека, посичам; удрям’; лат. *primo*, *presi*, *presus* ‘натискам, притискам’; лит. *sutraiškytas* ‘съкрушен, разбит’; укр. *подрібнений*, беларус. *здробнены*, срхр., словен. *zdrobljen*, чеш. *rozdrčený*, словаш. *rozdrvený* ‘съкрушен, разбит’; фр. *ecrase* ‘съкрушен, разбит’.

4.3. Значение

‘част от нещо, парче от нещо’

чсл. *кръха*, словен. *krh* ‘парче, отломък, къс’; срхр. словен. *kruh* ‘хляб’; *krušac* ‘буца, сол’, *крушец* ‘руда, метал’; лит. *kirtis* ‘удар’.

Представеното формално-семантично и типологично сходство показва, че оформянето и разделянето на разглежданите словообразователни и семантични гнезда вероятно е било заложено още в раннопраславянския период на развитие на славянските езици. Формалната и семантичната вариативност в рамките на един и същ език и формално-семантичното и типологичното сходство между формите в по-далечни индоевропейски езици свидетелстват за звукосимволичната природа на древния изходен корен.

5. Съществуващи етимологични хипотези

Разглежданото прилагателно име *крèхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ обикновено се извежда в класическите етимологични справочници от праслав. **krěxъкъ* срв. Miklosich 1986: 139; Bernrker 1908 – 1913: 613; Младенов 1941: 260; Machek 1968: 299; Trubeckoj 1924: 135; Valliant 1931: 43; Sławski 1952 – 1969: 80; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193, като се предполага, че това е вторично словообразование от по-ранно **крех* от праслав.

*кръхъ, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 3, според Sławski 1952 – 1969: 80 кратките форми са вторични.

Глаголът *кърша* се извежда от праслав. **kršiti*, **kršq*, Производно от **крх*, срв. Miklosich 1986: 143; Bernker 1908 – 1913: 630; Meillet 1961: 512; Trautmann 1923: 143; Brückner 1957: 271; Младенов 1941: 260; Vasmer 1953 – 1958: 669; Sławski 1952 – 1969: 161; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193 (под *krhak*), според Боев 1970: 902 – 903 би могло да е прабългарско или куманско, което е неубедително, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 224 – 225.

Глаголът *круша* се извежда от праслав. **krušiti*, производно от **kruh*, срв. Trautmann 1923: 143; Brückner 1957: 271 – 273; Frisk 1960, 1961 – 1970: 27 – 28; Vasmer 1953 – 1958: 672; Sławski 1952 – 1969: 184 – 185; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 32.

6. Формално-семантичен анализ

6.1. При имената

Развитието на значението при категорията на имената в анализирания материал вероятно има следния път:

‘множественост’ > ‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпространено, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’ > ‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’ > ‘част от нещо, парче от нещо’.

6.2. При глаголните форми

Развитието на значението при категорията на глаголните форми в анализирания материал вероятно има следния път:

‘поставям в неестествено, нестабилно положение, поставям настрани, накривявам’ > ‘отделям, откъсвам част от цялото’ > ‘смея се, присмивам се, кашлям, за да се присмея, кашлям’.

7. Предположение за произхода на българското прилагателно име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’

По своите формално-семантични характеристики прилагателното име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ може да се свърже с редица други думи в българския, други славянски и индоевропейски езици, които онагледяват словообразователното и семантичното развитие на древния корен. Твърде въз-

можно е обаче неговата първична мотивираност да не е нито словообразователна, нито семантична, а фонетична и той да е с древен звуко-символичен произход. Вероятно образуваните от него единици поради честата си употреба доста рано са преминали в състава на арбитрарните думи, където тяхното първоначално звуко-символично значение и експресивна употреба постепенно са избледнели, а съответните лексеми са продължили да се развиват в системата на езика като семантично и словообразователно мотивирани единици.

Това, което прави впечатление в регистрираните форми, е наличието (вероятно още на (пра)индоевропейско равнище) на формално-семантично многообразие, фонетична вариативност, нарушаване на фонетичните закони и (прикрита) редупликация – $K(m) + S + K(m) > K(mp) > K(msp)$. Като добавим и словообразователната модификация, която днес не се свързва с модификация и в значението (срв. *крех*, *крèхък* се употребяват с едно и също значение), можем да предположим древен звуко-символичен произход за разглежданото прилагателно име. Семантичното развитие от звукоизобразително до конкретно значение, както и склонността на производните да развиват вторично звукови значения, също подкрепя подобно предположение.

Основните признаци на звукоизобразителната дума са формално-семантична вариативност, неподчинение на фонетичните закони, емоционално съдържание и емотивна употреба, редупликация. Най-ясно различима от тях е редупликацията. Дори (на пръв поглед) и само нейното наличие в дадена дума би трябвало да ни наведе на мисълта за първоздание/звукоизобразителен произход (звукоподражание или звуко-символизъм). Редупликацията обаче невинаги е очевидна и ясно различима поради извършени закономерни и незакономерни фонетични промени, контаминации, дисимилации, а също така и във връзка с емотивността на лексемите (Колева-Златева 2008а, 2008б, 2009, 2011, 2020а).

Контаминационни изменения са възможни поради формално-семантичното сходство между звукоизобразителните думи. **Дисимилационни изменения се извършват за облекчаване на артикулационния апарат при произнасяне на повтарящите се звукове. За повтарящите се консонанти е възможна дисимилация по всички артикулационни признаци: твърдост/мекост, звучност/беззвучност, по място и начин на образуване. Дисимилацията на повтарящите се гласни също, но в по-малка степен, способства за замаскирането на редупликацията. Всички тези изменения са свързани с емотивността и експресивността на формата и семантиката на звукоизобразител-**

ната лексема, както и с креативността на индивида по отношение на нея (Колева-Златева 2008а, 2008б, 2009, 2011, 2020).

В звукосимволичните думи, образувани още в късния праиндоевропейски/ранния праславянски период (какъвто е и нашият случай), трябва да се търси замаскирана чрез експресивна дисимиляция редупликация на задноезични съгласни *k* и *g* (чрез употребата на задноезични палатални съгласни *k'* и *g'*, получени в резултат на промени по правилата на езиците сатем, тъй като в този период от езиковия развой това са били нови фонемни и поради това са внасяли експресивност и емотивност). Това означава, че в нашия случай трябва да се предполага замаскиране чрез дисимиляция по артикулационни признаци твърдост/мекост на първоначална редупликация *k – k > k – k'*, някъде по времето на промяната на *s > x*. Поради древността на наблюдаваните промени и формално-семантичната вариативност на корена може да се предполага съществуването и употребата още през късния праиндоевропейски/ранния праславянски период на варианти на древния корен **kerk > *kerk'* (> **kers > *kerx*), **kurk > *kurk'* (> **kurs > kurx*) със значение 'множественост > нещо разпространено > нещо нееднородно (липсата на еднообразие в състоянието на обектите метафорично се свързва с липсата на еднообразие в тяхната локализация, резултат от разпространението) > нещо криво (кривото се състои от нееднородни елементи' (Колева-Златева 2008а: 246 – 254; 2011: 80 – 81). Експресивната древна редупликация тук е последвана от поредица от закономерни фонетични промени, поради което днес е трудно различима.

8. Заключение

От представеното се вижда, че в разглежданата лексема и всички свързани с нея съответствия и думи в славянските, балтийските и други индоевропейски езици може да се открие наличието на формално-семантично многообразие, фонетична вариативност, нарушаване на фонетичните закони и прикрита експресивна редупликация. Това ни дава основание да предположим древен звукосимволичен произход, в основата на който вероятно може да се търси и звукоподражание като една от двете страни на звукоизобразителността (сетивното словотворчество). Както и повечето лексеми, за които може да се предположи звукосимволичен произход, първоначалното звукоподражание вторично е било подложено на преосмисляне по пътя към своята идеографизация, която го е откъснала от основната му чисто звукова употреба и е натоварила с допълнителна символика неговото значение. Склонността на всички лексеми, които биха могли да се

свържат с древния праиндоевропейски корен/основа, да развиват вторично звукови значения, подкрепя предположението за техния звукоизобразителен произход. Не бива да се изключва и възможността за смесване на етимологичните гнезда на омонимични думи със звукоподражателен и звукосимволичен произход, макар и в разглеждания случай това да е малко вероятно поради предположеното развитие на основното ѝ значение на основата на синестезията и синестемията (Колева-Златева 2009).

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, ред. БЕР 1979:** Георгиев, Вл. *Български етимологичен речник*. [Georgiev, Vl. Balgarski etimologichen rechnik.] Под ред. на Вл. Георгиев, София: Марин Дринов, Т. 2, 1979.
- Георгиев, ред. БЕР 1986:** Георгиев, Вл. *Български етимологичен речник*. [Georgiev, Vl. Balgarski etimologichen rechnik.] Под ред. на Вл. Георгиев, София: Марин Дринов, Т. 3, 1986.
- Боев 1970:** Боев, Е. Казахски и български речникови успоредици. [Boev, E. Kazahski i balgarski rechnikovi usporeditsi.] // *ИИБЕз.*, София: Изд. БАН, 1970, 19, 899 – 906.
- Воронин 1982:** Воронин, С. В. *Основы фоносемантики*. [Voronin, S. V. Osnovy fonosemantiki.] Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1982.
- Колева-Златева 1998:** Колева-Златева, Ж. *Семантична реконструкция. Методологични аспекти*. [Koleva-Zlateva, Zh. Semantichna rekonstruktsiya. Metodologichni aspekti.] Велико Търново: Знак-94, 1998.
- Колева-Златева 2003 – 2004:** Колева-Златева, Ж. К етимологии славянских названий муравьев, восходящих к псл. **morv-* и их индоевропейских соответствий. [Koleva-Zlateva, Zh. K etimologii slavyanskih nazvanij murav'yev, voshodyashhtih k psl. **morv-* i ih indoevrpeyskih sootvetstviy.] // *Балканско езикознание*. София: Изд. на БАН, 2003 – 2004, 43/2 – 3, 269 – 284.
- Колева-Златева 2004:** Колева-Златева, Ж. О типологических критериях распознавания слов звукосимволического происхождения в этимологических исследованиях (на материале индоевропейских языков). [Koleva-Zlateva, Zh. O tipologicheskikh kriteriyah raspoznavaniya slov zvukosimvolicheskogo proishozhdeniya v etimologicheskikh issledovaniyah (na materiale indoevropeyskih

yazykov).] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2004, 33, 23 – 42.

Колева-Златева 2005: Колева-Златева, Ж. О приемах когнитивного подхода в этимологических исследованиях. [Koleva-Zlateva, Zh., O priemah kognitivnogo podhoda v etimologicheskikh issledovaniyah.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2005, 34, 21 – 42.

Колева-Златева 2008а: Колева-Златева, Ж. *Лексиката от звукоимволичен (образоподражателен) произход в этимологичния анализ (върху славянски езиков материал)*. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. [Koleva-Zlateva, Zh. Leksikata ot zvukosimvolichen (obrazopodrazhatelen) proizhod v etimologichniya analiz (varhu slavyanski ezikov material). Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na filologicheskite nauki“.] Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2009.

Колева-Златева 2008б: Колева-Златева, Ж. О статусе звукоизобразительных слов в языке. [Koleva-Zlateva, Zh. O statuse zvukoizobrazitel'nyh slov v yazyke.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2008, 37, 33 – 54.

Колева-Златева 2009: Колева-Златева, Ж. О смешивании этимологических гнезд омонимичных слов звукоизобразительного происхождения. [Koleva-Zlateva, Zh. O smeshivanii etimologicheskikh gnezd omonimichnyh slov zvukoizobrazitel'nogo proishozhdeniya.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2009, 38, 19 – 34.

Колева-Златева 2011а: Колева-Златева, Ж. Методологични аспекти на этимологизацията на звукоимволичната лексика. [Koleva-Zlateva, Zh. Metodologichni aspekti na etimologizatsiyata na zvukosimvolichnata leksika.] // *Проглас*, Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 20/1, 104 – 124.

Колева-Златева 2011б: Колева-Златева, Ж. *Теоретични ракурси в этимологията*. [Koleva-Zlateva, Zh. Teoretichni rakursi v etimologiyata.] Велико Търново: Фабер, 2011.

Колева-Златева 2020: Колева-Златева, Ж. К этимологии лат. cucullus ‘капюшон’. [Koleva-Zlateva, Zh. K etimologii lat. cucullus ‘karuyshon’.] // *Балканско езикознание*, София: Изд. на БАН, 2020, 59/1, 80 – 88.

- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език.* [Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik.], София, 1941.
- Москов 1964:** Москов, М. Взаимоотношението между група славянски думи с оглед на произхода им. [Moskov, M. Vzaimootnosheniyata mezhdu grupa slavyanski dumi s ogled na proizhoda im.] // *ИИБЕ*, София: Изд. БАН, 1964, 11, 137 – 149.
- Москов 1969:** Москов, М. Турски и тюркски заемки от звукоподражателен и незвукоподражателен характер в балканските езици. [Moskov, M. Turski i tyurkski zaemki ot zvukopodrazhatelen i nezvukopodrazhatelen proizhod v balkanskite ezitsi.] // *ГСУ, ФСлФ*, София: Наука и изкуство, 1969, Т. 62, 435 – 532.
- Bernrker 1908 – 1913:** Bernrker, E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1908 – 1913.
- Brückner 1957:** Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego* Warszawa, 1957.
- Deanović, Jonke ur. ERSHJ 1972:** Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Ur.: M. Deanović, Lj. Jonke, Zagreb: JAZU, Knj. 2, 1972.
- Frisk 1960, 1961 – 1970:** Frisk, H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. 1. Heidelberg 1960; Lief. 11 – 22, 1961 – 1970.
- Machek 1968:** Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha, 1968.
- Meillet 1961:** Meillet, A. *Etudes sur l'Etymologie et le vocabulaire du Vieux slave*. Paris, 1961.
- Miklosich 1886:** Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, 1886.
- Skok 1971 – 1974:** Skok, P. *Etimologijski rječnik srpskoga ili hrvatskoga jezika*. Zagreb, 1 – 4, 1971 – 1974.
- Sławski 1952 – 1969:** Sławski, F. *Słownik etymologiczni języka polskiego*, 1 – 15, Krakow, 1952 – 1969.
- Trautmann 1923:** Trautmann, R. *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen, 1923.
- Trubetzkoy 1924:** Trubetzkoy, N. S. Les adjectifs slavesen -ъкъ-. // *BSL*, 24, 1924, 130 – 137.
- Valliant 1931:** Valliant, A. Les adjectifs slavesen -уку-. // *BSL*, 31, 1931, 43 – 46.
- Vasmer 1953 – 1958:** Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 1 – 3, Heidelberg, 1953 – 1958.